

سیر اجمالی تاریخ‌نگاری محلی مکه و مدینه (با تأکید بر جایگاه نگارش‌های علمای مغرب اسلامی)

احمد خامه یار*

چکیده

دو شهر مکه و مدینه، به علت تقدس و اهمیت معنوی آنان نزد مسلمانان، موضوع نگارش تواریخ محلی متعددی در طول دوران اسلامی بوده‌اند. در میان نگاهشده‌های فراوان موجود در این زمینه، تواریخ محلی مهمی به قلم عالمان و نویسندگان مغربی‌الاصیل نگاهشده شده است. در نوشتار پیش‌رو، در آغاز سیری اجمالی از تاریخ‌نگاری محلی مکه و مدینه به دست داده شده و در ادامه، تواریخ محلی نگاهشده شده به قلم علمای مغربی‌الاصیل معرفی تفصیلی شده است. این بررسی، نقش و جایگاه دانشوران حوزه مغرب اسلامی را در خلق تواریخ محلی مهم و تأثیرگذار برای مکه و مدینه - و به طور خاص کتاب‌های العقد الثمین فاسی، به عنوان مهم‌ترین متن تراجم‌نگارانه برای مکه، شفاء الغرام فاسی، به عنوان اثر خط‌نگارانه مهمی برای مکه و کتاب نصیحة المشاور ابن فرحون، به عنوان متن تراجم‌نگارانه ارزشمندی برای مدینه - نشان می‌دهد.

کلیدواژه‌ها: تواریخ محلی، تاریخ‌نگاری اسلامی، مغرب اسلامی، مکه، مدینه، حرمین شریفین، عربستان سعودی.

در بیشتر دوره‌های تاریخ اسلام، همواره تعاملات علمی، فرهنگی و مذهبی فراوانی میان حرمین شریفین و حوزه جغرافیایی مغرب اسلامی و اندلس (که از منظر تمدنی، بخش جدایی‌ناپذیری از مغرب اسلامی است) وجود داشته است. جوامع مسلمان سرزمین‌های مغرب اسلامی، به علت دورافتادگی نسبی از بخش‌های مرکزی جهان اسلام، همواره اهتمام و تعلق خاطر خاصی به اماکن مقدس حرمین شریفین و رسول خدا ﷺ داشته‌اند.

بخشی از این اهتمام، در قالب خلق آثار علمی و تاریخی متعددی درباره حج و حرمین شریفین تجلی یافته است که آن را در درجه نخست می‌توان در میراث بسیار غنی سفرنامه‌های حج و حجاز جست‌وجو کرد. این سفرنامه‌ها که در بازه زمانی طولانی مدتی (از سده ششم تا چهاردهم هجری) به قلم دانشوران حوزه مغرب اسلامی، از اندلس تا آفریقه، به جای مانده است، از مهم‌ترین منابع تاریخی در مطالعه تاریخ حج و حرمین شریفین به شمار می‌آید.

بخش دیگری از میراث حوزه مغرب اسلامی در زمینه حج و حرمین، توصیف‌های جغرافیایی مفصل از حرمین شریفین در متون جغرافیایی مؤلفان اندلسی و مغربی است. نمونه‌ای کهن و شناخته‌شده از اثر جغرافیایی مستقلی در این زمینه، رساله‌ای در وصف مکه و مدینه و بیت‌المقدس از نویسنده‌ای ناشناخته است که چنان‌که حَمَد الجاسر^۱ (د. ۲۰۰ م.)، مصحح رساله، با استناد به شواهد درون‌متنی آن نشان داده، این رساله حدود نیمه سده چهارم به قلم نویسنده‌ای از حوزه مغرب اسلامی پدید آمده است. (الجاسر، ۱۳۹۳ق، ص ۳۲۸-۳۳۰)

بخش دیگری از میراث علمای مغرب اسلامی در این باره را باید مناسک‌نامه‌ها و رساله‌های احکام فقهی حج به شمار آورد. همچنین لازم است به تألیفات دانشوران این حوزه درباره زیارت رسول خدا ﷺ و رساله‌های صلوات بر ایشان و شرح شمایل آن حضرت و دیگر آثار مشابه اشاره کرد؛ متونی از قبیل دلائل الخیرات جزولی

۱. پژوهشگر فقید سعودی که پژوهش‌های متعددی درباره تاریخ و جغرافیای جزیره العرب در کارنامه علمی خود دارد و متون کهن و ارزشمندی را در این زمینه تصحیح و منتشر کرده است.

(د. ۱۸۷۰ق.) (که از متون بسیار رایج و پراقبال در سراسر جهان اسلام به شمار می‌آید) و فتح المَنتَعَالِ فی مدح النِعال اثر ابوالعباس مَقْرِي (د. ۱۰۴۱ق.). افزون بر آثار پدید آمده در موضوعات فوق، علمای حوزه اندلس و مغرب اسلامی نقش قابل توجهی نیز در خلق تواریخ محلی حجاز داشته‌اند؛ برای نمونه باید به آثاری در این زمینه به قلم دانشوران اندلسی، مانند کتاب اخبار دارالهجره (از تواریخ محلی مفقود مدینه) اثر رَزَّيْنِ بن معاویة بن عَمَّار سَرَقَسْطِي عَبْدِری اندلسی (د. ۵۲۵ق.) (الهیلة، ۱۹۹۴م، ص ۳۳-۳۵؛ احمدی میرآقا، ۱۳۹۲، ج ۲، ص ۲۶-۲۹) و تعالیق ابوالعباس احمد بن علی بن ابی بکر بن عیسی عبدری میورقی (د. ۶۷۸ق.) در تاریخ مکه، اشاره کرد. (الهیلة، ۱۹۹۴م، ص ۴۸)^۱

در نوشتار پیش‌رو تلاش شده است تا با نگاهی به سیر اجمالی تاریخ‌نگاری محلی دو شهر مکه و مدینه، همه تواریخ محلی نگاشته شده به قلم مورخان مغربی‌الاصول مجاور حرمین، به تفصیل معرفی، و اهمیت و ارزش‌های تاریخی آنها بررسی شود و بدین ترتیب نقش و جایگاه علما و دانشوران حوزه مغرب اسلامی در نگارش تواریخ محلی دو شهر مقدس مسلمانان، یعنی مکه و مدینه، نشان داده شود.

۱. سیر اجمالی تاریخ‌نگاری محلی حرمین شریفین

الف) سیر اجمالی نگارش تواریخ محلی مکه

با توجه به تقدس و اهمیت شهر مکه، در سده‌های نخست هجری تواریخ محلی متعددی برای مکه، عمدتاً تحت عنوان کلی «اخبار مکه»، پدید آمد. در منابع کهن، نگاهته‌هایی با این عنوان برای شماری از محدثان مشهور چند سده نخست اسلامی همچون واقدی (د. ۲۰۷ق.)، مدائنی (د. ۲۱۵ق.)، ابن شَبَّه (د. ۲۶۲ق.) و ابوسعید بن اعرابی (د. ۳۴۰ق.) گزارش شده است که امروزه به دست ما نرسیده‌اند. (ر.ک: دانشنامه حج و حرمین شریفین، ج ۲، صص ۹۴-۹۶)

۱. از میورقی همچنین رساله‌ای به نام بهجة المُهَج فی بعض فضائل الطائف ووج، در تاریخ و فضائل شهر طائف به جای مانده است.

کهن‌ترین تاریخ محلی مکه که امروزه در دسترس است، کتاب/خبر مکه اثر ابوالولید محمد بن عبدالله بن احمد ازرقی (د. حدود ۲۵۰ق.) است؛ هرچند برخی بر این باورند که اصل این اثر، کتابی از جلدوی، احمد بن محمد ازرقی (د. ۲۲۲ق.) بوده و نوه‌اش، ابوالولید، اخباری را به آن افزوده است. به هر حال/خبر مکه ازرقی از نظر گزارش‌ها و آگاهی‌های فراوان و منحصر به فرد تاریخی و جغرافیایی آن درباره مکه و مسجدالحرام، اهمیت ویژه‌ای دارد. (ر.ک: بهرامیان، ۱۳۸۵، ج ۸، ص ۳۶-۳۸)

تاریخ محلی مهم دیگر مکه در همین دوره - که خوشبختانه متن آن نیز به دست ما رسیده -/خبر مکه اثر محمد بن اسحاق فاکهی، محدث ساکن مکه در سده سوم هجری، است که بخش موجود آن، مفصل‌تر از کتاب مورخ معاصرش، ازرقی، است؛ هرچند برخی بر این باورند که او بسیاری از گزارش‌های خود را از/خبر مکه ازرقی، اما بدون اشاره به آن، اقتباس کرده است. (ر.ک: احمدیان، ۱۳۹۲، ج ۲، ص ۸۹-۸۲)

در منابع کهن، در حد فاصل سده‌های چهارم تا ششم، به تواریخ محلی دیگری برای مکه اشاره نشده است. در نیمه اول دوره مملوکی، آثار دیگری درباره شهر مکه همچون کتاب القری لقاصد أم القری اثر محب‌الدین طبری (د. ۶۹۴ق.) و زیادة الاعمال و خلاصة الافعال اثر سعدالله اسفراینی (د. ۷۸۶ق.) پدید آمد که رویکرد اصلی این دست آثار، فضائل‌نگاری مکه و اماکن مقدس آن بوده و محتوای آنها نیز تا حدود زیادی از منابع قدیمی‌تر، به ویژه/خبر مکه ازرقی، گردآوری و اقتباس شده است؛ از این رو چنین آثاری را نمی‌توان تواریخ محلی (به مفهوم دقیق آن) به شمار آورد.

پس از دوره رکود طولانی مدت نگارش تواریخ محلی مکه، تألیفات تاریخی تقی‌الدین فاسی (د. ۸۳۲ق.) را می‌توان نقطه عطفی در نگارش این تواریخ داشت که پس از چند صد سال وقفه، در نیمه دوم دوره مملوکی از سر گرفته شد. فاسی با نگارش آثار متعددی در این باره، به ویژه دو کتاب العقد الثمین فی تاریخ البلد الامین و شفء الغرام بأخبار البلد الحرام، تأثیر شگرفی در ایجاد موج جدیدی از نگارش تواریخ محلی مکه پس از خود به جای گذاشت.

تاریخ‌نگاری محلی مکه در سده پایانی دوره مملوکی، با نگارش دو اثر بسیار مهم نجم‌الدین عمر بن محمد هاشمی، معروف به ابن فهد مکی (د. ۸۸۵ق.)، شامل *اتحاف الوری بأخبار امّ القرى و الدرّ الکمین بذیل العقد الثمین*، ادامه یافت. ابن فهد کتاب *الدرّ الکمین* را به عنوان ذیلی بر *العقد الثمین* فاسی با رویکرد تراجم‌نگاری اعلام مکه، و کتاب *اتحاف الوری* را با رویکرد رویدادنگاری سال‌نگارانه نوشت که از صدر اسلام تا سال وفات وی، یعنی ۸۸۵قمری، را شامل می‌شود.

کتاب *اتحاف الوری*، نوآوری مهمی در تاریخ‌نگاری محلی مکه به شمار می‌آید که پس از ابن فهد، رجال بعدی خاندانش، با نگارش ذیل‌هایی پیاپی بر این کتاب، کار وی را ادامه دادند؛ چنان‌که فرزندش، عزالدین عبدالعزیز بن عمر بن فهد (د. ۹۲۲ق.)، کتاب *بلوغ القرى فی ذیل اتحاف الوری* (در حوادث سال‌های ۸۸۵ تا ۹۲۲ق.)، و نوه‌اش، جارالله بن عزالدین بن فهد (د. ۹۵۴ق.)، کتاب *نیل المنی بذیل بلوغ القرى لتکملة اتحاف الوری* (در حوادث سال‌های ۹۲۳ تا ۹۴۹ق.) را از خود به یادگار گذاشتند.

از خاندان ابن فهد همچنین چند تاریخ محلی مهم مکه با رویکرد اخبار و گزارش‌های تاریخی، به تفکیک دوره‌های ولایت و امارت والیان و امرای مکه در طول تاریخ، به جای مانده است. نخستین این آثار *بغیة المرام بأخبار ولاة البلد الحرام* اثر نجم‌الدین بن فهد، و اثر دیگر، *غایة المرام بأخبار سلطنة البلد الحرام* اثر عزالدین، فرزند نجم‌الدین بن فهد، است که در واقع نسخه کامل‌تری از کار پدرش به شمار می‌آید.

در دوره‌های بعدی، آثاری همچون *دُرر الفرائد المُنظمة فی اخبار الحجاج وطریق مکه المعظمة* اثر عبدالقادر جزیری انصاری (د. ۹۷۷ق.)، *الارج المسکی فی التاریخ المکی* اثر علی بن عبدالقادر طبری مکی (د. ۱۰۷۰ق.) و *منائح الکرم فی اخبار مکه والبیة و ولاة الحرم* اثر علی بن تاج‌الدین سنجاری (د. ۱۱۲۵ق.) را - در کنار *نیل المنی* اثر جارالله بن فهد - می‌توان نمایندگان اصلی و شاخص تاریخ‌نگاری محلی مکه در نیمه نخست دوره حاکمیت عثمانی بر حرمین شریفین به شمار آورد.

در دوره عثمانی همچنين آثار ديگري با رويکرد تاريخ و فضائل اماکن مقدس مکه پديد آمده که در مقايسه با آثار يادشده در بالا، از ارزش تاريخي کمتری برخوردار است؛ مانند: *الإعلام بأعلام بلد الله الحرام* اثر قطب الدين نهر والی حنفی (د. ۹۹۰ق.)، *الجامع اللطيف في فضل مکه وأهلها وبناء البيت الشريف* اثر جاراالله بن ظهيره قُرشی (د. ۹۸۶ق.) و *تحفة الكرام في تاريخ مکه وبيت الله الحرام* اثر سيدمهدی بحر العلوم (د. ۱۲۱۲ق.).

نيمه دوم دوره حاکميت عثمانی بر حرمين را می توان دوره افول تاريخ نگاری محلی مکه دانست. در اين دوره، تواریخ محلی جامع و شاخص مورخان دوره مملوکی و نيمه اول دوره عثمانی، جای خود را به تاريخ نگاری امرای مکه یا تراجم نگاری اعلام مکه برای یک یا چند قرن هجری داد که از آن جمله می توان به *خلاصة الكلام في بيان امراء البلد الحرام* اثر احمد زینی دحلان (د. ۱۳۰۴ق.) و *نشر النور والزهر في تراجم افاضل مکه* اثر عبدالله مرداد حنفی مکی (د. ۱۳۴۳ق.) اشاره کرد.

به عنوان حلقه پایانی سلسله تواریخ محلی مکه به شیوه سنتی، باید به دو اثر شاخص و پرحجمی که به قلم دو تن از دانشوران ساکن مکه، که تقریباً در نيمه سده چهاردهم نگاشته شده، اشاره کرد. اين دو اثر که هم خط نگاری و تاريخ اماکن مقدس شهر مکه و هم تاريخ سياسي آن را در بر می گیرند، عبارت اند از: *إفادة الانام بذكر اخبار بلد الله الحرام* اثر عبدالله غازي مکی (د. ۱۳۶۵ق.) و *التاريخ القويم لمكة وبيت الله الكريم* اثر محمدطاهر کردی (د. ۱۴۰۰ق.).

ب) سیر اجمالی نگارش تواریخ محلی مدینه

مدینه منوره، به عنوان مقصد مهاجرت رسول خدا ﷺ و نخستین پایگاه گسترش اسلام، از اهمیت ویژه ای در تاريخ اسلام برخوردار است و وجود مسجد و تربت پاک آن حضرت و ديگر اماکن مقدس و مزارات مرتبط با ایشان و اهل بيت و صحابه و تابعين، آن را به دومین شهر مقدس مسلمانان تبدیل کرده است. اين شهر همچنين

به عنوان خاستگاه بسیاری از قُرّاء، فقها و محدثان برجسته مسلمان در سده‌های اول و دوم هجری، تأثیر فراوانی بر علم و حدیث داشته است.

اهمیت و تأثیرگذاری علمی مدینه منوره در سده‌های نخست اسلامی، عامل مهمی بود تا در طول دو سده دوم و سوم هجری، چندین تاریخ محلی مهم، با هدف گردآوری اخبار و روایات مربوط به سیره رسول خدا ﷺ و تاریخ این شهر و اماکن مقدس و نیز حوادث سیاسی آن، نگاشته شود. به تبع شکل‌گیری این سنت و نیز با توجه به تقدس و جایگاه معنوی این شهر، نگارش تواریخ محلی آن در دوره‌های بعدی نیز ... استمرار یافت.

نخستین تواریخ محلی مدینه که در پایان سده دوم و در طول سده سوم نگاشته شده‌اند، مطابق سنت تاریخ‌نگاری این دوره، معمولاً «اخبار المدینه» نامگذاری می‌شدند. برخی از مؤلفان همچون نورالدین سمهودی (د. ۹۱۱ق.) و فهیم شلتوت (مصحح اخبار المدینه ابن شبّه)، نخستین این تواریخ را اخبار المدینه ابن زباله (زنده در ۱۹۹ق.) دانسته‌اند. (سمهودی، ج ۲، ص ۶۵؛ ابن شبّه، بی تا، «ل») این اثر، امروزه متنی مفقود به شمار می‌آید؛ اما نقل قول‌های متعددی از آن در منابع دوره‌های بعدی، به ویژه در *وفاء الوفاء* سمهودی، به جای مانده است.

با این حال حمّد الجاسر، نخستین متن نگاشته‌شده در تاریخ مدینه را از عبدالعزیز ابن عمران مدنی دانسته که گزارش‌های تاریخی فراوانی درباره مدینه منوره از وی به واسطه شاگردش، ابوغسان محمد بن یحیی مدنی (زنده در ۱۹۰ق.)، روایت شده است. (الجاسر، ۱۳۸۹ق، ص ۹۸-۱۰۰) اما یاسر احمد نور، نخستین اثر در این موضوع را از ابوغسان مدنی دانسته است که مورخان بعدی، به ویژه ابن شبّه، گزارش‌های تاریخی فراوانی را از وی روایت کرده‌اند. (نور، ۲۰۱۶م، ص ۱۸۹-۲۰۳)

تاریخ محلی دیگر مدینه، کتاب *اخبار المدینه ابن شبّه بصری* (د. ۲۶۲ق.) است که از میان تواریخ محلی مدینه در سده‌های نخست، تنها متنی است که امروزه نسخه‌ای خطی از آن به دست ما رسیده؛ هرچند این نسخه حاوی متن کامل کتاب

نیست. منبع بعدی، *اخبار المدینه یحیی بن حسن علوی مدنی* (د. ۲۷۷ق.) است که این اثر نیز امروزه متنی مفقود به شمار می آید؛ اما نقل قول‌های فراوانی از آن در منابع دوره‌های بعدی، به ویژه *وفاء الوفاى سمهودی*، باقی مانده است.

افزون بر این، اشاره‌هایی به وجود تاریخ‌های دیگری برای مدینه از همین دوره - همچون *اخبار المدینه مدائنی* (د. ۲۲۵ق.)، *اخبار المدینه زبیر بن بگار* (د. ۲۵۶ق.) (این دو کتاب ر.ک: دانشنامه حج و حرمین شریفین، ج ۲، ص ۴۹-۵۳ و ۵۸-۶۲) و *کتاب المدینه وأخبارها* اثر عبدالله بن ابی سعد وراق (د. ۲۷۴ق.) (ندیم، ۲۰۰۹م، ج ۱-۲، ص ۳۳۵) - وجود دارد که در منابع تاریخی دوره‌های بعد، نقل قول‌های بسیار کمتری از آنها به چشم می خورد.

در سده‌های چهارم تا ششم هجری، نگارش تواریخ محلی مدینه به ترتیب با دو کتاب *الانتقاء فی اخبار المدینه* اثر محمد بن عبدالرحمان بغدادی ذهبی، معروف به ابوطاهر مخلص (۳۰۵-۳۹۳ق.)، و *اخبار دارالهجرة* اثر رزین بن معاویه عبدری سرقسطی (د. ۵۲۴ق.) ادامه یافته است. این دو متن، امروزه مفقود هستند؛ اما نقل قول‌هایی از آنها در منابع تاریخی دوره‌های بعدی به جای مانده است (ر.ک: حسینی، ۱۳۹۲، ج ۳، ص ۲۹۹-۳۰۱؛ احمدی میرآقا، ۱۳۹۲، ج ۲، ص ۲۹-۶).

چنان که ملاحظه می‌شود، از سده چهارم تا ششم، نگارش تواریخ محلی مدینه در مقایسه با دوره پیش از آن، کاهش چشمگیری یافت. نگارش کتاب *الدرة الثمينة فی تاریخ المدینه* اثر ابن نجار (د. ۶۴۳ق.) (مورخ برجسته بغدادی در سده هفتم هجری) را می‌توان نقطه آغازی برای موج جدیدی از تاریخ‌نگاری محلی مدینه به شمار آورد که در دوره مملوکی به اوج رونق خود رسید.

چنین به نظر می‌رسد که تحت تأثیر کتاب ابن نجار و با الگوگیری از محتوا و ساختار آن، در دوره مملوکی، چندین اثر مشابه آن - شامل *بهجة النفوس والاسرار فی تاریخ دارهجرة المختار* اثر مرجانی (زنده در ۷۷۰ق.)، *التعریف بما أنست الهجرة من معالم دارالهجرة* اثر جمال‌الدین مطری (د. ۷۴۱ق.)، *تحقیق النصره بتلخیص معالم*

دارالهجرة اثر ابوبکر مراغی (د. ۸۱۶ق.) و المغانم المطابة فى معالم طابة اثر مجدالدين فيروزآبادی (د. ۸۱۷ق.) - پدید آمد.

به موازات این آثار که با تأکید بر تاریخ شهر مدینه و اماکن دینی و جغرافیایی آن به ویژه مسجدالنبی - نگاشته شد، تواریخ محلی دیگری نیز در همین دوره با رویکرد تراجم‌نگاری پدید آمد. مهم‌ترین این آثار عبارت‌اند از: الروضة الفردوسية والحضرة القدسية اثر آقشهری (د. ۷۳۹ق.)، نصيحة المشاور وتعزية المجاور اثر ابن فرحون مالکی (د. ۷۶۹ق.) و متن مفقودی با عنوان تاریخ المدینه اثر شمس‌الدين محمد بن صالح کِنانی (۷۸۵ق.).

اما به عنوان مفصل‌ترین و مهم‌ترین تواریخ محلی مدینه در دوره مملوکی، باید از وفاء الوفا بأخبار دارالمصطفى اثر نورالدين سمهودی (د. ۹۱۱ق.) و التحفة اللطيفة فى تاريخ المدينة الشريفة اثر شمس‌الدين سخاوی (د. ۹۰۲ق.) نام برد که هر دو تقریباً به طور همزمان در پایان این دوره نگاشته شده‌اند. این دو اثر، نقطه اوج نگارش تاریخ‌نگاری محلی مدینه در دوره مملوکی، به ترتیب یکی در حوزه تاریخ شهر و اماکن آن و دیگری در حوزه تراجم‌نگاری اعلام آن، به شمار می‌آیند.

در دوره عثمانی، شماری از آثاری پدید آمد که به نوعی می‌توان آنها را تاریخ محلی مدینه دانست؛ از جمله: تاریخ المدینه اثر قطب‌الدين نهروالی (د. ۹۹۰ق.)، عمدة الاخبار فى مدينة المختار اثر احمد بن عبدالحمید عباسی (سده ۱۰ق.)، نتیجه الفکر فى خبر مدينة سيد البشر اثر زين‌العابدين بن محمد بن عبدالله عباسی (د. ۱۱۳۰ق.) و الاخبار الغربية فى ذكر ما وقع بطيبة الحبيبة اثر جعفر بن حسين مدنی (د. ۱۳۴۲ق.).

بیشتر آثار و تواریخ محلی مدینه که در دوره عثمانی نگاشته شده، از منظر جامعیت، نوآوری و ارزش تاریخی آنها، قابل مقایسه با آثار دوره‌های قبلی (همچون الدرّة الثمينة ابن نجّار، تسلیة المجاور ابن فرحون، وفاء الوفاى سمهودی و التحفة اللطيفة سخاوی) نیست؛ از این رو دوره عثمانی را باید دوره افول تاریخ‌نگاری محلی مدینه دانست.

۲. تاریخ‌نگاری محلی حرمین به قلم علمای مغرب اسلامی

الف) تواریخ محلی مکه

نگاشته‌های خاندان علمی فاسی را احتمالاً باید تنها آثار شناخته‌شده در زمینه تاریخ‌نگاری محلی مکه به قلم دانشوران حوزه مغرب اسلامی دانست. ابو عبدالله محمد بن محمد بن عبدالرحمان فاسی مکی (۶۴۴-۷۱۹ق.)، نخستین شخص از این خاندان است که از زادگاهش، فاس، به مشرق اسلامی مهاجرت کرد و پس از حج‌گزاری در سال ۶۸۶ قمری، در مکه اقامت گزید. (فاسی، ۱۹۸۶م، ج ۲/صص ۳۱۲-۲۹۸) او صاحب تعالیق یا در واقع اخبار و گزارش‌هایی بوده که امروزه نسخه‌ای از آن شناخته شده نیست؛ اما نوه‌اش، تقی‌الدین فاسی، از آنها در آثار خود بهره برده است. (ر.ک: الهیلة، ۱۹۹۴م، ص ۶۰).

مشهورترین شخص این خاندان، ابوالطیب محمد بن احمد، معروف به تقی‌الدین فاسی (۷۷۵-۸۳۲ق.)، تاریخ‌نگار مشهور و برجسته شهر مکه است که سال‌ها منصب قضاوت مذهب مالکی در مکه، و تدریس و فتوا بر اساس فقه این مذهب در مدارس این شهر و نیز تدریس در مسجدالحرام را عهده‌دار بود. (فاسی، ج ۱، صص ۳۳۸-۳۳۹). او در شرح حالی که برای خود در کتاب *العقد الثمین* نگاشته، فهرستی از تألیفات خود به همراه شرح موضوع و محتوای آنها را به دست داده است. (همان، ج ۱، صص ۳۴۱-۳۴۷).

تقی‌الدین فاسی تألیفات متعدد و متنوعی، عمدتاً در تاریخ (شامل تاریخ‌نگاری و خط‌نگاری شهر مکه، تراجم‌نگاری، فهرست شیوخ سماع و اجازات، تاریخ‌نگاری پادشاهان و امرا، ذیل‌نگاری یا اختصارنگاری آثار برخی از مورخان دیگر)، و نیز آثاری در مناسک حج دارد؛ (برای آگاهی بیشتر ر.ک: الهیلة، ۱۹۹۴م، صص ۱۱۶-۱۲۵) اما از میان آنها، دو اثر *العقد الثمین فی تاریخ البلد الامین و شفاء الغرام بأخبار البلد الحرام*، اهمیت ویژه‌ای در تاریخ‌نگاری محلی مکه دارد.

اول - العقد الثمین فی تاریخ البلد الامین

این کتاب، حجیم ترین اثر در میان تألیفات فاسی، و موضوع آن تراجم و شرح حال اعلام مکه در طول تاریخ اسلام تا زمان مؤلف است. با توجه به اینکه تا پیش از فاسی، تاریخ محلی دیگری برای مکه با رویکرد تراجم نگاری وجود نداشته، این کتاب نوآوری مهمی در تاریخ نگاری محلی مکه به شمار می آید. اهمیت این کتاب فاسی، پس از وی مورخ بزرگ دیگر مکه، نجم الدین ابن فهد، را واداشته است تا با هدف تکمیل آن، ذیلی بر آن به نام *الدّر الکمین بذیل العقد الثمین* بنویسد.

فاسی در مقدمه کتاب، انگیزه خود از نگارش آن را گردآوری شرح حال بزرگان اهل مکه یا کسانی که چندی در این شهر سکونت داشته یا در آن از دنیا رفته اند، از والیان و قاضیان گرفته تا فقها و خطبا و مؤذنان، و نیز شرح حال کسانی که در توسعه یا بازسازی یا مرمت مسجد الحرام و دیگر اماکن مقدس مکه یا در ساخت نهادهای علمی - آموزشی و بناهای عام المنفعه شامل مدارس، رباطها، سقاخانهها، برکهها، چاهها، چشمهها و... دست داشته اند، بیان کرده و نظر به اینکه پیش از خود اثر دیگری در این زمینه نیافته، اقدام به نگارش کتاب کرده است. (فاسی، ۱۹۸۶م، ج ۱، ص ۳)

فاسی کتاب خود را با مقدمه ای در *خبط نگاری شهر مکه* - که آن را نسخه خلاصه ای از کتاب دیگر خود، *شفاء العرام*، دانسته - آغاز کرده و این تلخیص را *الزهور المتتطفة من تاریخ مکه المکرمة* نامیده است. (همو، ج ۱، ص ۸، ۲۶ و ۲۷). سپس در ادامه و پیش از آغاز تراجم اعلام مکه، به گفته خود، تبرکاً و با توجه به اینکه پیامبر خدا ﷺ از مکه بوده، (همو، ج ۱، ص ۵) متن کامل تألیف دیگری از خود در سیره پیامبر ﷺ به نام *الجواهر السنّیة فی السیرة النبویة* را گنجانیده است. (الهیلة، ۱۹۹۴م، ص ۱۲۳)

فاسی تراجم رجال را با نام «محمد» و سپس با نام «احمد» آغاز، و در ادامه، تراجم سایر اعلام را بر اساس ترتیب الفبایی نام آنها تنظیم کرده است. او بخش های پایانی کتاب را به تراجم رجالی که به کنیه خود شهرت دارند و سپس شرح حال زنان بر اساس ترتیب الفبایی نام آنها و در پایان، تراجم زنانی که به کنیه خود شناخته

می‌شوند، اختصاص داده است. در نسخه چاپی کتاب، تعداد اعلامی که شرح حال آنها به دست داده شده، ۳۵۴۸ تن شمارش شده‌اند.

فاسی در نگارش *العقد الثمین*، چنان‌که خود اشاره کرده، از منابع تاریخی متنوعی، عمدتاً شامل تواریخ محلی و منابع تراجم و رجال همچون کتب طبقات و کتب وقیات، معجم‌ها، مشیخه‌ها و تعالیق بهره برده است. (فاسی، ۱۹۸۶م، ج ۱، ص ۴). او در آغاز کتاب، فهرست مفصلی از منابع مورد استفاده خود به دست داده است؛ (همان، ج ۱، ص ۱۸-۲۶). از این رو این کتاب از نظر میزان اطلاعات، با ارزش‌ترین تاریخ محلی مکه در شاخه تراجم‌نگاری است.

یکی از ویژگی‌ها و نقاط قوت فاسی در نگارش کتاب خود، استفاده فراوان وی از شواهد مادی و آثار تاریخی، به ویژه سنگ قبر اعلام مدفون در قبرستان معلات مکه، است. او در موارد متعددی، آگاهی‌های مربوط به این اعلام همچون نسب، تاریخ وفات و القاب و مناصب دینی و رسمی آنها را با استناد به متن کتیبه سنگ قبر آنها به دست آورده است. گاه شرح حال اجمالی حجاری‌شده روی سنگ قبر برخی از اعلام، تنها منبع فاسی برای معرفی آنها در کتابش بوده است. (ر.ک: الشهري، ۱۴۳۶ق، ص ۶۸-۸۶)

کتاب *العقد الثمین* تاکنون یک بار در هشت جلد، از سوی چاپخانه السُّنَّة المحمدية قاهره در سال ۱۳۷۹ قمری / ۱۹۵۹ میلادی منتشر، و همین چاپ به شیوه افست از سوی مؤسسه الرساله دمشق در سال ۱۴۰۶ قمری / ۱۹۸۶ میلادی بازنشر شده است. جلد اول کتاب به کوشش محمد حامد الفقی، جلدهای دوم تا هفتم آن به کوشش فؤاد سید و جلد هشتم آن به کوشش محمود الطناحی تصحیح شده است. با این حال، چنان‌که محمد الهیلة یادآور شده، در این تصحیح از نسخه‌های قدیمی‌تر کتاب استفاده نشده است. (الهیلة، ۱۹۹۴م، ص ۱۲۳-۱۲۴)

در پایان گفتنی است فاسی مطابق سبک معمول خود در نگارش تواریخ محلی مکه که تحریرهای مختصری از آنها نیز تهیه می‌کرده، از کتاب *العقد الثمین* نسخه

یا تحریر مختصری نگاشته و آن را *عجالة القرى للراغب فی تاریخ أم القرى* نامیده است. با اینکه از این اثر چندین نسخه خطی به جای مانده، اما گویا تاکنون تصحیح و منتشر نشده است.

دوم - شفاء الغرام بأخبار البلد الحرام

کتاب *شفاء الغرام* در کنار *العقد الثمین*، یکی از دو اثر شاخص و مهمی است که فاسی به عنوان تاریخ محلی مکه نگاشته است. رویکرد اصلی این کتاب، بافت شهر مکه و مسجدالحرام و اماکن مقدس آن با نگاه توصیفی، تاریخی و جغرافیایی است. هر چند بخش هایی از این کتاب به فضائل مکه و رویدادهای تاریخی آن اختصاص یافته، اما در مجموع، برخلاف *العقد الثمین* که اثری تراجم نگارانه است، این کتاب به اثری خطط‌نگارانه برای مکه نزدیک شده است.

محتوای کتاب شامل مقدمه، چهل باب و خاتمه است. شش باب نخست، به احکام فقهی شهر مکه، اسامی مکه، حرمت و فضائل شهر و حدود حرم مکه اختصاص دارد. ابواب هفتم تا سیزدهم، به خانه کعبه و فضائل آن و تاریخ بازسازی‌ها و توصیف ساختمان آن اختصاص دارد. موضوع ابواب چهاردهم تا بیستم، تاریخ و توصیف جزئیات کعبه و مسجدالحرام همچون حجرالاسود، مقام ابراهیم، حجر اسماعیل، چاه زمزم و درها و ستون‌های مسجدالحرام است.

فاسی باب بیست و یکم از *شفاء الغرام* را به اماکن مقدس و زیارتی مکه، باب بیست و دوم را به مشاعر مقدسه و اماکن مرتبط با مناسک حج، و باب بیست و سوم را به نهادهای علمی - آموزشی و عام‌المنفعه همچون مدارس، رباط‌ها، سقاخانه‌ها، چاه‌ها و چشمه‌های آب اختصاص داده است. او در این سه باب، فهرست مفصل و نسبتاً کاملی از اماکن و بناهای موضوع هر باب، به همراه توصیفی تفصیلی یا اجمالی از آنها به دست داده است.

ابواب بیست و چهارم تا چهلم کتاب، به تاریخ مکه و اخبار قبایل عرب ساکن این شهر در دوره پیش و پس از اسلام، همچون اخبار حضرت اسماعیل و نوادگانش،

رؤسای مکه از قبیله خزاعه و قریش و انساب آنان، اخبار اجداد پیامبر ﷺ و ایام و وقایع مشهور عرب، رویدادهای مهم مکه همچون حلف الفضول و فتح مکه، والیان مکه پس از اسلام، اخبار بلایای طبیعی و انسانی مکه در طول تاریخ و در پایان بت‌ها و بازارهای مکه اختصاص دارد.

میان تواریخ محلی موجود برای شهر مکه، پس از اخبار مکه ازرقی که بهترین و جامع‌ترین توصیف‌ها را از این شهر در سده‌های نخست آن در بر دارد، *شفاء الغرام* دومین اثر مهم، و شاخص‌ترین اثر نگاشته‌شده در دوره مملوکی در این موضوع است. این اثر تا حدودی خلأ موجود در گزارش‌های مربوط به توسعه‌های مسجدالحرام و بازسازی‌ها یا پیدایش دیگر اماکن مقدس و بناهای دینی مکه و مشاعر مقدسه را در فاصله زمانی میان ازرقی تا فاسی پر می‌کند.

شفاء الغرام تاکنون چندین بار تصحیح و چاپ شده است که این چاپ‌ها بدین شرح است: تصحیح جمعی از علما و ادبا از سوی دارالکتب العربیة قاہره در سال ۱۹۵۶ میلادی (گویا همین چاپ از سوی دارالکتب العلمیة بیروت در سال ۱۴۲۱ قمری / ۲۰۰۰ میلادی باز نشر شده است)؛ تصحیح عمر عبدالسلام تدمری از سوی دارالکتب العربی بیروت در سال ۱۴۰۵ قمری / ۱۹۸۵ میلادی؛ تصحیح ایمن فؤاد سید و مصطفی محمد الذهبی از سوی مکتبة و مطبعة النهضة الحدیثة مکه در سال ۱۳۹۹ قمری / ۱۹۹۹ میلادی؛ تصحیح علی عمر از سوی مکتبة الثقافة الدینیة قاہره در سال ۱۴۲۸ قمری / ۲۰۰۸ میلادی.

فاسی افزون بر نگارش *شفاء الغرام*، آثار دیگری با همین محتوا، به عنوان تحریرهای مختصر آن و برای همان‌ها نیز تحریرها و نسخه‌های خلاصه‌تری نگاشته است. مهم‌ترین این تلخیص‌ها، کتاب *تحفة الکرام بأخبار البلد الحرام* است که فاسی، آن را کتابی در حجم یک مجلد و در ۲۴ باب توصیف کرده است. (فاسی، ۱۹۸۶م، ج ۱، ص ۳۴۵) نسخه‌هایی نیز از آن شناخته شده است. با این حال ویرایش دومی از همین کتاب وجود دارد که مانند نسخه اصل کتاب، شامل چهل باب است. (الهیلة، ۱۹۹۴م، ص ۱۱۸)

فاسی در مرحله بعد، نسخه مختصری از *تحفة الكرام* نگاشته و آن را *تحصیل المرام من تاریخ البلد الحرام* نامیده است. این تحریر نیز مانند متن اصل کتاب، شامل چهل فصل است و به گفته خود مؤلف، در بسیاری از عبارات آن با نسخه اصل برابر است. فاسی این تلخیص را سال ۸۱۹ق، به پایان برده است. این اثر به تصحیح محمود خُضیر عبّاس العیساوی، سال ۲۰۱۳ میلادی از سوی دیوان الوقف السنّی عراق در بغداد منتشر شده است.

فاسی همچنین به وجود تلخیص دیگری از *شفاء الغرام* به نام *هادی ذوی الافهام الی تاریخ البلد الحرام* اشاره کرده و آن را نسخه مختصر *تحصیل المرام* (فاسی، ۱۹۸۶م، ج ۱، ص ۳۴۲) یا به تعبیر دیگری، در مرتبه‌ای پایین‌تر از آن دانسته است. (همو، ۲۰۰۴م، ص ۶۲) محمد الهیلة نسخه‌ای خطی از این اثر را معرفی نکرده است؛ (الهیلة، ۱۹۹۴م، ص ۱۲۵)؛ از این رو ممکن است امروزه مفقود باشد.

تحریر مختصر دیگری از *شفاء الغرام*، کتاب *الزهور المقتطفة من تاریخ مکه المشرفة* است که از تلخیص‌های قبلی آن، حجم کمتری دارد. این کتاب نیز همچون متن مادر خود، به چهل باب تقسیم‌بندی شده است. فاسی از همین تلخیص نیز تلخیص دیگری به نام *ترویج الصُدور باختصار الزهور* نگاشته است که مورخان پس از فاسی از آن یاد کرده‌اند؛ اما گویا امروزه نسخه‌ای خطی از آن شناخته شده نیست. (همان، ص ۱۱۸)

کتاب *الزهور المقتطفة* تاکنون چندین بار - از جمله یک بار به تصحیح مصطفی محمدحسین ذهبی، از سوی مکتبه نزار مصطفی الباز ریاض در سال ۱۴۱۸ قمری / ۱۹۹۸ میلادی، بار دوم به تصحیح ادیب محمد الغزوی از سوی دارصادر بیروت در سال ۲۰۰۰ میلادی، بار سوم به تصحیح علی عمر از سوی مکتبه الثقافة الدینیة قاهره در سال ۱۴۲۱ قمری / ۲۰۰۱ میلادی و برای بار چهارم به تصحیح محمد زینهم از سوی الدارالثقافیة للنشر قاهره در سال ۱۴۲۵ قمری / ۲۰۰۴ میلادی - منتشر شده است.

ب) تواریخ محلی مدینه

میان تواریخ محلی متعدد نگاشته شده برای مدینه منوره در حد فاصل سده های دوم تا دهم هجری، دو تاریخ به قلم نویسندگان مغربی الاصل ساکن حرمین شریفین به دست ما رسیده است که عبارت اند از: *بهجة النفوس* مرجانی و *نصيحة المشاور* ابن فرحون مالکی. همچنین برای جمال الدین محمد بن موسی مکی شافعی، معروف به ابن موسی (۷۸۹-۸۲۳) (نوه دختری شیخ عبدالله یافعی صاحب *تاریخ مرآة الجنان* و *عبرة اليقظان*)، که اصالتاً از شهر مُرآکش، اما زاده مکه بود، از اثر ناتمامی در تاریخ مدینه یاد کرده اند. (فاسی، ۱۹۸۶م، ج ۲، ص ۳۶۴ و ۳۶۸؛ همچنین ر.ک: الهیلة، ۱۹۹۴م، ۹۷-۹۹)

اول - نصیحة المشاور و تعزیه المجاور

بدرالدین ابو محمد عبدالله بن محمد بن فرحون بن محمد بن فرحون یعمری اُبدی جیانی، معروف به ابن فرحون مالکی (د. ۶۹۳-۷۶۹ق.)، اصالتاً از جیان تونس، اما زاده مدینه منوره بود. او تحصیلات دینی خود را در زادگاهش سپری کرد و جز برای سفر به مکه و ادای فریضه حج، از مدینه بیرون نرفت و عمر خود را در همین شهر سپری کرد. ابن فرحون سال ها به تدریس علوم قرآن، حدیث و فقه اهتمام داشت و سال ها منصب قضاوت را در مدینه منوره عهده دار بود. وی نقش قابل توجهی در مبارزه با تشیع در این شهر ایفا کرد. (ر.ک: ابن فرحون، ۱۴۳۴ق، ج ۱، ص ۴۵۴-۴۵۹؛ سخاوی، ۱۴۲۹ق، ج ۴، ص ۱۲۰-۱۲۹)

از *نصيحة المشاور* لا اقل چهار نسخه خطی شناخته شده است که عبارت اند از: نسخه دارالکتب مصر به شماره ۶ تاریخ، مورخ ۱۰۹۳ اقمری؛ نسخه کتابخانه آل هاشم مدینه، کتابت سیدجعفر بن حسین هاشم حسینی در سال ۱۲۹۸ اقمری؛ نسخه کتابخانه عارف حکمت به شماره ۹۰۰/۲۵۶ تاریخ؛ نسخه کتابخانه مسجدالحرام، موسوم به «مکتبة الحرم المکی» به شماره ۲۸۹۹ دهلوی (تراجم)، کتابت عبدالستار بن عبدالوهاب دهلوی مکی. (ابن فرحون، ۱۴۳۴ق، مقدمه تصحیح، صص ۳۲-۳۰)

ابن فرحون کتاب خود را در یک مقدمه و شش فصل نگاهشته است. هر فصل کتاب به شرح حال گروه خاصی از اعلام اختصاص دارد که موضوع آنها به شرح زیر است:

- شرح حال مشایخ خُدَام حرم نبوی؛

- شرح حال خادمان حرم؛

- شرح حال صالحان ساکن مدینه و مجاوران حرم؛

- قاضیان و امامان حرم و مدینه؛

- امرای مدینه و مدت امارت آنها؛

- شرح حال پدر و برادران مؤلف.

ابن فرحون برای بسیاری از اعلام یاد شده در این کتاب، شرح حال مفصّلی به دست داده که گاه اطلاعات متنوعی همچون زادگاه، پدر یا دیگر اعضای خاندان وی، صفات و احوال دینی و اخلاقی، سیره علمی و مشایخ و شاگردان، تاریخ و چگونگی وفات آنها را شامل می‌شود. او همچنین گاه حکایت‌های نسبتاً مفصّلی از دیده‌ها یا شنیده‌های خود درباره این اشخاص و تعاملشان با دیگران نقل کرده است.

مقایسه شرح حال‌های مفصّلی که ابن فرحون برای شماری از اعلام زمان خود به دست داده، با شرح حال‌های موجزی که نویسنده معاصرش، ابن صالح کنانی، در تاریخ مدینه مفقود خود برای همان اعلام به دست داده است - نمونه‌های متعددی از این شرح حال‌ها را سخاوی از هر دو کتاب در *التحفة اللطیفة* خود نقل کرده (برای مثال ر.ک: سخاوی، ۱۴۲۹ق، ج ۲، ص ۲۶، ۹۹-۱۰۴، ۳۱۰-۳۱۲، ۳۲۳-۳۲۴ و ۳۴۱) - به خوبی ارزش و اهمیت کتاب ابن فرحون و رُجحان آن نسبت به تاریخ ابن صالح را نشان می‌دهد.

ابن فرحون در این کتاب به تاریخ‌نگاری زمانه خود پرداخته و برخلاف بسیاری از دیگر منابع تاریخی - که بخش قابل توجه و گاه حتی بخش عمده‌ای از متن آنها شامل اقتباس‌هایی از آثار مورخان پیشین است - متن کتاب خود را تا حدود زیادی با

تکیه بر دیده‌ها و شنیده‌های شخصی خود نگاشته است؛ از این رو کتاب *نصيحة المشاور*، منبعی حاوی آگاهی‌های دست اول درباره تاریخ مدینه در دوره حیات مؤلف و اندکی پیش از آن است.

از مهم‌ترین وجوه اهمیت *نصيحة المشاور* می‌توان به آگاهی از وضعیت و تحولات دینی و مذهبی مدینه منوره در یکصد سال نخست دوره مملوکی اشاره کرد. با توجه به اینکه می‌دانیم مدت‌ها پیش از روی کار آمدن ممالیک، مدینه منوره به شهری شیعه‌نشین تبدیل شده بود (ر.ک: خامه‌یار، ۱۴۴۱ق، ص ۱۶۷-۲۰۰)، ابن فرحون در کتاب خود آگاهی‌های منحصر به فردی درباره تحول مذهبی این شهر از تشیع به تسنن در اوایل دوره مملوکی و نقش علما و رجال اهل سنت - از جمله خود وی - در گسترش مذاهب اهل سنت به دست داده است.

این کتاب همچنین از منظر مطالعه تاریخ اجتماعی مدینه منوره در دوره و زمانه مؤلف آن، بسیار اهمیت دارد. آگاهی‌های ابن فرحون درباره برخی از آداب و سنت‌های دینی رایج در مسجدالنبی، مشایخ و صاحبان وظایف مسجدالنبی (همچون فرّاشان و سقّایان)، تعامل اهل مدینه با مجاوران حرم نبوی ﷺ و کاروان‌های حج، وضعیت رباط‌ها و بناهای عام‌المنفعة مدینه و سیره اجتماعی علمای معرفی شده در کتاب، داده‌های بسیار ارزشمندی را برای مطالعه تاریخ اجتماعی این شهر فراهم آورده است.

نصيحة المشاور ابن فرحون، منبع مهمی برای آثار تراجم‌نگاری پس از خود بوده است؛ برای مثال، ابن حجر عسقلانی (د. ۸۵۲ق.) در کتاب *الدرر الكامنة فی اعیان المائة الثامنة* که به تراجم اعلام سده هشتم هجری اختصاص دارد، بارها از کتاب ابن فرحون نقل قول کرده است. این اثر همچنین از مهم‌ترین منابع سخاوی در نگارش کتاب *التحفة اللطيفة* (جامع‌ترین اثر در تراجم اعلام مدینه منوره) به شمار می‌آید و سخاوی بسیاری از شرح حال‌های *نصيحة المشاور* را در کتاب خود اقتباس کرده است.

این کتاب تاکنون چند بار تصحیح و چاپ شده است: بار نخست تحت عنوان تاریخ المدينة المنورة المسمی نصیحة المشاور و تعزیه المجاور به تصحیح حسین محمدعلی شکری و از سوی شرکة دارالارقم بن ابی الارقم بیروت، بار دوم به عنوان نصیحة المشاور و تسلیة المجاور به تصحیح علی محمد عمر در سال ۱۴۲۷ قمری / ۲۰۰۶ میلادی از سوی مکتبة الثقافة الدینیه قاهره و بار سوم به عنوان نصیحة المشاور و تعزیه المجاور به تصحیح جمعی از محققان در سال ۱۴۳۴ قمری از سوی مرکز دراسات المدينة المنورة.

دوم - بهجة النفوس والاسرار فی تاریخ دارهجرة المختار

ابو محمد عبدالله بن عبدالملک بن عبدالله قرشی، معروف به مرجانی (زنده در ۷۶۰ ق.)، اصالتاً تونس، اما زاده اسکندریه و ساکن حرمین شریفین بود. مورخان درباره وی آگاهی‌های چندانی به دست نداده‌اند؛ اما به اهل علم و دیندار بودن وی اشاره کرده‌اند و گفته‌اند که او پس از سال ۷۶۰ یا ۷۷۰ قمری به مغرب مهاجرت کرد و پس از آن خبری از وی به دست نیامد. (سخاوی، ۱۴۲۹ ق، ج ۴، صص ۳۶-۳۵؛ الهیلة، ۱۹۹۴ م، ۷۰)

برای مرجانی از اثری به نام اسماء ائمة العلم والاعیان، که از دوره پیامبر ﷺ تا زمان مؤلف را شامل می‌شده، و نیز تاریخی عمومی از دوره آدم ع تا زمان مؤلف، یاد کرده‌اند (الهیلة، ۱۹۹۴ م، ص ۷۱-۷۲) که ظاهراً امروزه نشانی از این دو اثر باقی نمانده است. تنها اثری که از وی در تاریخ محلی مدینه به جای مانده، بهجة النفوس والاسرار فی تاریخ دارهجرة المختار نام دارد که به گفته مورخان، آن را سال ۷۵۱ قمری تألیف کرده است. (سخاوی، ۱۴۲۹ ق، ج ۴، ص ۳۶)

از بهجة النفوس والاسرار لا اقل دو نسخه خطی شناخته شده است که یکی از آنها، در کتابخانه مسجد الحرام، موسوم به «مکتبة الحرم المکی»، به شماره ۱۳

تاریخ دهلوی نگهداری می‌شود و به خط عزالدین بن فهد، از مورخان مکه، در سال ۸۷۴ق، کتابت شده است. نسخه دوم نیز در کتابخانه سلیمانیه استانبول به شماره ۲۰۰۱ نگهداری می‌شود که سال ۱۱۲۲ قمری استنساخ شده است. (الهیله، ۱۹۹۴م، ۷۲-۷۱)

مرجانی کتاب خود را به ده باب تقسیم‌بندی کرده که موضوعات آنها به شرح زیر است: - حدود مدینه و اسامی و ساکنان قدیمی آن - مهاجرت پیامبر ﷺ به آن؛ - حرمت مدینه و فضائل و احکام آن؛ - وادی‌ها و چاه‌های مدینه و کوه احد؛ - بیرون راندن بنی‌نضیر از مدینه و حفر خندق - مسجدالنبی ﷺ و فضائل و تاریخ آن؛ - مساجد پیامبر ﷺ در مدینه و اطراف آن؛ - سیره رسول خدا ﷺ؛ - زیارت پیامبر ﷺ و صلوات بر ایشان؛ - قبرستان بقیع و زیارت آن.

مرجانی در نگارش و فصل‌بندی کتاب خود تا حدود زیادی از دو تاریخ محلی دیگر مدینه که پیش از وی در دوره ایوبی و مملوکی نگاشته شده، شامل الدرّة الثمینة ابن نجار و التعریفِ مطری، الگو گرفته است.

بخش قابل توجهی از محتوای کتاب نیز از این دو اثر اقتباس شده؛ هرچند بهره بردن و اقتباس‌های وی از منابع نسبتاً متنوع دیگری، بر حجم کتاب وی نسبت به دو کتاب قبلی افزوده است. به هر حال، کتاب مرجانی تا حدود زیادی گردآوری مطالب از آثار پیشین است و نوآوری و ارزش تاریخی کمتری نسبت به دو کتاب قبلی دارد.

با این حال، بهجة النفوس والاسرار خالی از فوائد و ارزش‌های تاریخی نیست و برای همین، بارها در بسیاری از منابع تاریخی بعدی مورد ارجاع و استناد قرار گرفته است؛ برای مثال، سمهودی در مواردی با نقل گزارش‌هایی از ابن زباله - که علمای رجال اهل سنت وی را تضعیف کرده‌اند - تلاش کرده است تا ضعف این گزارش‌ها را با مشابه آنها که مرجانی از حارث محاسبی (د. ۲۴۳ق.) نقل کرده است، تقویت کند. (سمهودی، ۲۰۰۱م، ج ۲، ص ۶۱ و ۶۵)

این کتاب تاکنون چند بار تصحیح و چاپ شده است: بار نخست در سال ۱۹۹۸ میلادی از سوی مکتبه نزار مصطفی الباز مکه (در دو جلد)، بار دوم به تصحیح محمد عبدالوهاب فضل در سال ۲۰۰۲ میلادی از سوی دارالغرب الاسلامی بیروت (در دو جلد)، بار سوم به تصحیح محمد شوقی بن ابراهیم مکی در سال ۱۴۲۵ قمری در ریاض (در یک جلد) و آخرین بار نیز به تصحیح ابی عبدالرحمان عادل بن سعد در سال ۱۴۲۹ قمری / ۲۰۰۸ میلادی از سوی دارالکتب العلمیة بیروت (در یک جلد).

نتیجه گیری

علمای حوزه مغرب اسلامی و اندلس از دیرباز میراث مکتوب قابل توجهی در ارتباط با موضوع حج و حرمین شریفین به جای گذاشته‌اند و در این میان، علمای مغربی ساکن مکه و مدینه، در نگارش تواریخ محلی این دو شهر تأثیر قابل توجهی داشته‌اند. در تاریخ‌نگاری محلی مکه، تقی‌الدین فاسی با نگارش *دو اثر العقد الثمین فی تاریخ البلد الامین و شفاء الغرام فی تاریخ البلد الحرام* - که بی‌تردید مهم‌ترین تواریخ محلی نگاشته‌شده برای مکه در دوره مملوکی در دو شاخه تراجم‌نگاری و خط‌نگاری آن هستند - جایگاه استثنا و منحصر به فردی دارد.

در تاریخ‌نگاری محلی مدینه نیز، ابن فرحون مالکی با نگارش کتاب *نصیحة المشاور*، به عنوان یکی از اصیل‌ترین تواریخ محلی این شهر در شاخه تراجم‌نگاری آن - که آگاهی‌های دست‌اولی از تاریخ مدینه در دوره نخست مملوکی به دست می‌دهد - از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. مرجانی نیز با نگارش کتاب *بهبهجة النفوس والاسرار*، سهمی برای علمای مغربی‌الاصل ساکن حرمین در نگارش و تولید سلسله‌ای از تواریخ محلی مدینه در شاخه خط‌نگاران آن، در دوره مملوکی به جای گذاشته است؛ هرچند شاید کتاب وی در مقایسه با آثار مشابه، از ارزش تاریخی کمتری برخوردار است.

١. ابن سبَّه، عمر بن زيد (بى تا)، تاريخ المدينة المنورة، تحقيق فهيم محمد شلتوت، بى جا، بى نا.
٢. ابن فرحون، عبدالله بن محمد (١٤٣٤ق.)، نصيحة المشاور وتعزية المجاور، المدينة المنورة، مركز بحوث ودراسات المدينة المنورة.
٣. احمدى ميرآقا، على (١٣٩٢)، «اخبار دارالهجرة»، دانشنامه حج و حرمين شريفين (ج ٢)، تهران، مشعر، چاپ اول.
٤. احمديان، ابراهيم (١٣٩٢)، «اخبار مكة فاكهى»، دانشنامه حج و حرمين شريفين (ج ٢)، تهران، مشعر، چاپ اول.
٥. بهراميان، على (١٣٨٥)، «ازرقى»، دائرةالمعارف بزرگ اسلامى (ج ٨).
٦. الجاسر، حمد (١٣٨٩)، «مؤلفات فى تاريخ المدينة (١)»، العرب، سال ٤، ش ٢.
٧. الجاسر، حمد (١٣٩٣ق.)، «جزء فيه ذكر وصف مكة - شرفها الله وعظمتها - ووصف المدينة الطيبة - كرمها الله - ووصف بيت المقدس المبارك ما حوله»، العرب، سال ٨، ش ٥-٦.
٨. حسيني، سيدمجتبى (١٣٩٢)، «الانتقاء فى اخبار المدينة»، دانشنامه حج و حرمين شريفين (ج ٣)، تهران، مشعر، چاپ اول.
٩. خامه يار، احمد (١٤٤١ق.)، «التشيع الإمامى بالمدينة المنورة فى العصور الإسلامية الوسطى: دراسة تاريخية موجزة»، ميقات الحج، العدد ٥٢.
١٠. سخاوى، محمد بن عبدالرحمان (١٤٢٩ق.)، التحفة اللطيفة فى تاريخ المدينة الشريفة (ج ٢)، المدينة المنورة، مركز بحوث ودراسات المدينة المنورة.
١١. سمهودى، على بن عبدالله (٢٠٠١م.)، وفاء الوفا بأخبار دارالمصطفى، تحقيق قاسم السامرائى، لندن، مؤسسه الفرقان للتراث الاسلامى، چاپ اول.
١٢. الشهرى، محمد بن هزاع (١٤٣٦ق.)، منهج المؤرخ المكي تقى الدين الفاسى فى الاستدلال بالوثائق والنقوش التاريخية من خلال كتابيه شفاء الغرام والعقد الثمين، مكة، كرسى الملك سلمان بن عبدالعزيز لدراسات تاريخ مكة المكرمة.
١٣. فاسى، محمد بن احمد (١٩٨٦م.)، العقد الثمين فى تاريخ البلد الامين، تحقيق فؤاد سيد، بيروت، مؤسسه الرسالة.

١٤. فاسى، محمد بن احمد (١٩٩٩م.)، شفاء الغرام بأخبار البلد الحرام، تحقيق ايمن فؤاد سيد و مصطفى محمد الذهبى، مكة، مكتبة ومطبعة النهضة الحديثة.
١٥. فاسى، محمد بن احمد (٢٠٠٤م.)، الزهور المقتطفة من تاريخ مكة المشرفة، تحقيق محمد زينهم، القاهرة، الدار الثقافية للنشر.
١٦. نديم، محمد بن اسحاق (٢٠٠٩م.)، الفهرست، لندن، مؤسسه الفرقان للتراث الاسلامى.
١٧. نور، ياسر احمد (٢٠١٦م.)، ابو غسان محمد بن يحيى المدني وكتابه المفقود اخبار المدينة»، دراسات العلوم الانسانية والاجتماعية، مجلد ٤٣، العدد ١.
١٨. الهيله، محمد الحبيب (١٩٩٤م.)، التاريخ والمؤرخون بمكة، بى جا، مؤسسه الفرقان للتراث الاسلامى، چاپ اول.

پرويشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

پروفیسر شگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی